

## **“ВИМУШЕНЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ” І ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВЕ ВЛАШТУВАННЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ В УКРАЇНІ У 1944–1946 РР.: ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ**

Українському широкому загалу фактично не відомо про депортації і виселення – акції радянського тоталітарного режиму у повоєнний період, які були спрямовані на позбавлення права людей на батьківщину, в тому числі й українців з території Польщі у 1944–1946 рр. З огляду на утворену в суспільній психології багатьох регіонів історичну амнезію внаслідок довготривалого замовчування події державно-партійним керівництвом СРСР і суспільствознавцями або тенденційним її висвітленням у дусі тогочасних ідеологічних настанов, проблема має наукову та суспільну значущість.

Більш ніж 15 років вітчизняні вчені, працівники архівів, публіцисти та активісти громадських організацій намагаються якомога швидше наблизитися до історичної істини та поширити знання про глибину понесених жертв і страждань учасників акції. Вагомий вклад у дослідження процесу депортації українців з Польщі (суч. тлумачення акції переселення) – “евакуації” (офіційна тогочасна назва заходу) здійснили Ю. Сливка [1], О. Буцько [2], І. Винниченко [3], автори дисертаційних робіт В. Кіцак [4], Н. Данилиха [5]. Вони ввели у науковий обіг значну кількість нових документальних джерел і подали авторську концепцію двосторонньої Угоди 1944 р. про переселення населення, побіжно торкнулися й питання розселення українців на теренах Запорізької області.

Надзвичайна активність переселенського руху на Запоріжжі, поміж інших південних та східних областей України, зумовлює необхідність проведення окремого дослідження. Тим більше, що такі спроби вже були. Змістовний доробок щодо висвітлення розселення та господарсько-побутового облаштування переселенців у Запорізькій області належить Віталію Бондарю та Олені Величко, – працівникам Державного архіву Запорізької області (директор О. С. Тедеев), які проаналізували та оприлюднили декілька оригінальних документів із фондів архіву [6].

Автор лише акцентує на тому, що Запорізька область, серед 17 областей України, у яких здійснювалося розселення українців, прийняла 19 жовтня 1944 р. перший відправлений з Польщі ешелон з переселенцями і робить спробу простежити перебіг переселення через призму цієї області (у попередніх публікаціях було звернуто увагу на особливості процесу розселення українців з Польщі у Миколаївській та Херсонській областях) [7; 8].

9 вересня 1944 р. 4-та сесія Крайової Народної Ради Польщі (тимчасовий парламент) ратифікувала радянсько-польський територіальний договір від 27.07.1944 р. [9, с. 19–20]. У цей же день було укладено Угоду між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [10, с. 193–199]. Таким чином, прадавні українські землі – Лемківщина, Надсяння, Холмщина та Підляшшя, на яких компактно проживало близько 500 тисяч західноукраїнського субетносу – лемків та близько 200 тисяч римо-католиків, які користувалися українською мовою [11, с. 84], остаточно відійшли до складу Республіки Польщі за визначеною ще у 1920 р. англійським міністром закордонних справ Джорджем Керзоном лінією (Закерзоння). Підписав доленосний для сотень тисяч українців та поляків документ Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущов. Проте приймав компромісне рішення на користь сусідньої держави за український Уряд і народ Й. Сталін. Чотири етноісторичних райони України Радянський Союз обміняв на північну частину території Східної Пруссії з містом-портом Кенігсберг, дружні відносини з новим комуністичним урядом Польщі, а також далекоглядні перспективи поширення впливу СРСР на інші країни Центрально-Східної Європи. Пропозиції М.С. Хрущова та численні прохання широких кіл громадськості цих районів щодо приєднання до України не було взято до уваги [12, с. 82–83; 13, с. 82; 14].

Зселити лемків з рідних домівок і розселити переважно в південно-східних областях України планувалося з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. [10, с. 193]. Та переселити понад мільйон осіб з обох сторін з худобою, збіжжям й домашніми речами в умовах воєнного часу виявилось не реальним. Кілька разів сторони подовжували строки переселення. Останній вагон був відправлений в УРСР 12 червня 1946 р. Усього протягом 1944–1946 рр. в Україну було „евакуйовано” 482 880 осіб [15, с. 173]. Однак про закінчення евакуації оголосили лише 6 травня 1947 р. [16, с. 414].

Початково планувалося розселяти українців з Польщі переважно в південних областях України. Господарська необхідність та наявність вільного житла у колишніх німецьких, грецьких, болгарських і єврейських поселеннях дозволяла одночасно прийняти велику кількість людей.

Наполовину зруйновані будинки втратили своїх господарів під час хвилі передвоєнних депортацій та у період війни.

Організаційно-виконавча підготовка до проведення переселення тривала майже місяць. За цей час було створено евакуаційні структури, призначено відповідальних, укомплектовано робочі групи, розроблено інструкцію по здійсненню Угоди. В ній надавалися роз'яснення щодо порядку проведення евакуації, списання заборгованостей по натуральному постачанню, грошовим податкам і страховим платежам, про порядок здачі і прийому господарствами, що евакуйовувалися, сільгосппродуктів, про порядок оформлення майна, що залишалося, про наділення землею, про взаєморозрахунки за здані будівлі і продукти на місцях вселення тощо [15, с. 350]. До інструкції додавалися зразки форм документів. Одночасно збиралися дані про наявність вільного житла, придатного для проживання, і вільної для сільськогосподарського обробітку землі в різних областях України.

У планах розселення українців з Польщі Запорізька область посідала перше місце. Вона повинна була прийняти 11367 сімей, що було майже на 2000 більше, ніж у шести західних областях разом взятих [17, арк. 23]. Її особливий статус визначався існуванням тут у минулому великої кількості німецьких колоній. На облік було взято 13678 вільних будинків, з них 1010 більш менш придатних для проживання, 12668 – потребували ремонту [17, арк. 23].

До практичної роботи на місцях уповноважені приступили 5-10 жовтня. Радянські евакуаційні органи негайно взялися оповіщати населення в районах, що відійшли до Польщі. Скрізь розвішувалися оголошення, проводилися бесіди з населенням по підготовці до евакуації, складалися списки сімей та осіб за етнічною належністю, які підлягали виселенню згідно з Угодою: "Громадяни української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживають в Хелмському, Грубешувському, Томашувському, Любачувському, Ярославському, Перемишльському, Ліськовському, Замостінському, Красноставському, Білгорайському, Владавському повітах і в інших районах Польщі, де можуть виявитися громадяни української, білоруської, російської і русинської національності, які побажають переселитися з території Польщі на Україну" [10, с. 193]. За попередніми даними Головного Уповноваженого Уряду Української РСР М. Підгорного, на території Польщі було взято на облік і могло бути евакуйовано 87700 сімей у складі 350500 осіб [15, с. 354].

Отже, "евакуація" передбачала добровільність прийняття рішення громадянами про переселення. Однак навіть на початку переселення "добровільність" була відносною. Українське населення, поставлене перед доконаним фактом, опинилося в таких нестерпних умовах (адміністративний і військовий тиск з боку польської влади за сприяння радянської, військовий конфлікт між УПА і польським військовим підпіллям АК, терор), що йому нічого іншого не залишалося, як нашвидкуруч зібрати дещо з майна, головним чином худобу та птицю, зерно та сільгоспінвентар, на чому наполягали представники евакуаційних структур, і виїхати у запропоновані до переселення області України. Покидати рідні місця, облаштовані садиби, засіяні ниви лемкам було дуже важко. Багато хто не міг повірити цьому, тішив себе думкою, що це тимчасово, Радянський Союз приєднає їх землі до України, і вони повернуться до рідних місць [18, арк. 46]. Назагал, добровільно погоджувалися на виїзд малоземельні та безземельні селяни, а також постраждали від воєнних дій. Ті, хто не хотів залишати рідної сторони, змушені були пройти через страшний випробування і втрати. Палали вогнем цілі села. Завадка-Мурахівська, Піскуровичі та інші – це „лемківські Хатині” [19]. Лише на Холмщині було зліквідовано 150 українських населених пунктів.

У 1945 р. західна преса надрукувала лист-звернення "До всього культурного світу" брутально примушених покинути прадідні землі українців. Сподіваючись на захист провідних країн світу, вони писали: "Нас викидають з наших хат, б'ють до крові та смерті дітей, жінок, старих, заарештовують наших священиків, єпископів, грабують наше майно, стягують останню подерту сорочку, змушують виїжджати проти нашої волі..." [20]. Та надії були марними. До їх депортації мали побічне відношення всі союзники антигітлерівської коаліції. Підтримуючи ідею встановлення нової межі радянсько-польського кордону по лінії Керзона вони дали мовчазну згоду на її здійснення. Проаналізувавши першопричини, умови підготовки і реалізації репресивних та переселенсько-депортаційних акцій у західному регіоні України протягом 40–50-х років Ю. Сливка прийшов до невтішного висновку, що за тих конкретно-історичних обставин, в яких опинилася Україна з погляду її внутрішнього розвитку та місця в системі тогочасних міжнародних відносин, уникнути цього драматичного ходу подій у неї практично не було шансів. "Даремно тут шукати одного винуватця – їх більше" [21, с. 5]. Не можна також не погодитися з думкою В. Кіцака, що депортації населення були лише неминучим побічним ефектом складної геополітичної гри найбільших світових держав [4, с. 10].

Примітно, що на першому етапі переселення багато українців, наляканих діями українсько-польських військових угруповань, втративши своє господарство, повірили запевненням державних

службовців у заможне життя радянських колгоспників та самі просили, щоб їм дозволили виїхати в Україну. Для поселення евакуйованим було запропоновано на вибір переважно південні області. На 20 жовтня тільки Уповноваженому Томашувського повіту Курінному подало заяви 2428 сімей, загальною кількістю 9453 особи [15, с. 321–322]. При цьому майже всі селяни хотіли виїхати на Південь, мотивуючи це тим, що в західних областях все рівно будуть організовані колгоспи. Багато з них говорив, що боїться банд і їде подальше в південні області, оскільки там гарна земля і багата місцевість. У Рівненську область подали заяви всього 13 сімей.

На 1 листопада 1944 р. в 13 повітах Польщі подали заяви про евакуацію 11594 господарства (сімей), чисельністю 45451 особа. На 1 грудня заяви подала вже 36171 сім'я (133587 осіб) [15, с. 365]. Найбільша кількість запитів від переселенців про переселення поступала на адресу Запорізької області. Далеке Запоріжжя асоціювалося ними з козацькими вольностями. У Запорізьку область направлялося – 8023 сімей (Дніпропетровська – 5703, Херсонська – 5305, Одеська – 5235, Миколаївська – 2268, інші – 84, в західні області всього 3480) [15, с. 367].

19 жовтня 1944 р. до Гуляйпільського району прибув перший ешелон з українськими родинами з Польщі [22, арк. 82]. На початку листопада в область прибули ще 56 сімей [15, с. 355]. Їх компактно розмістили в Куйбишевському районі. Протягом двох тижнів в область перевезли 452 господарства. Приймали їх майже всі райони області, зокрема, Чернігівський, Ново-Хортицький, Ново-Миколаївський, Розовський, Ново-Керменський, Ново-Василівський, Червоноармійський, Якимівський, Мелітопольський та інші. На Запоріжжя прибула найбільша кількість з переселених на той час в Україну. Так з 1 по 11 листопада в інші області УРСР переселилося 995 сімей, чисельністю 3605 осіб, з яких у Дніпропетровську область тільки 60 сімей, у Миколаївську – 68, у Херсонську – 55, Дрогобицьку – 10 і Тернопільську – 350 [15, с. 355].

Переселення здійснювалося в надзвичайно складних умовах воєнного та зимового часу. Транспорту не вистачало. Розбиті, без опалення, не пристосовані для перевезення людей вагони подавалися під завантаження із запізненням. Люди тижнями чекали своєї черги, зазнаючи психологічного потрясіння, страждаючи від переохолодження, вибиваючись зі сну, наражаючись на збройні напади, хворіючи і вмираючи. У вагон завантажували по 2-3 сім'ї разом з майном, кіньми, коровами, вівцями, птицею тощо. Часто ешелони формувалися з вагонів, які направлялися до різних станцій призначення. Це значно ускладнювало прибуття переселенців на місця, породжувало хаос. Наприклад, 16 листопада 1944 р. перший ешелон з переселенцями прийняв Мелітопольський район. В ньому прибула 91 сім'я, з них тільки чотири мали направлення у Запорізьку область, інші в Дніпропетровську, Одеську, Миколаївську, Херсонську [23, арк. 19]. Місцеві органи влади не були вчасно попереджені про прибуття ешелону і фактично не підготувалися до прийому. Однак прибувши на станцію, тепло привітали переселенців і вмовили 71 сім'ю залишитися в області. Вагони було розвантажено тільки через три дні. Новоселів з вантажем відправили до місць поселення на підводах, що ледве рухалися по розмитій дощем дорозі.

Здебільшого „евакуйовані” з Польщі були селянами, тому в Україні вони розселялися відповідно до звичного заняття. 67 сімей із зазначеного ешелону, чисельністю 270 чоловік, поселили у колгоспах: імені Котовського (27), Тельмана (12), Ватутіна (9), Матросова (8), а також „Нове життя” (10) та на Чехоградській станції (1). Ще 4 сім'ї, які раніше працювали на заводах і фабриках, відмовилися поселятися в колгоспах та влаштувалися на роботу у місті. „Евакуйовані” привезли з собою 38 коней, 56 корів, 1 теля, 6 свиней, 56 гусей та качок, 229 курей. Крім того, простий сільгоспінвентар, підводи, соломорізки, віялки, плуги, борони.

Варто зазначити, що район мав всього 30 вільних будинків, в яких можна було проживати за умови заскління, всіх інших було розселено по будинках місцевих колгоспників у „порядку ущільнення”. Відразу ж частина сімей включилася в роботу, деякі взяли кілька днів на облаштування. Малоштатний відділ переселення, створений при обласному виконавчому комітеті депутатів трудящих, був не в змозі був якісно провести організаційну роботу в короткі строки, зібрати точні відомості про кількість придатного для проживання житла. Суперечливі дані постійно уточнювалися. Запорізька область одна із перших проінформувала Управління у справах евакуації і розселення РНК УРСР і сільгоспвідділ ЦК КП(б)У, що може прийняти 3805 сімей [17, арк. 5]. Однак будинки без даху, вікон, дверей та печей були мало придатними для житла [18, арк. 62].

У 1945 р. у будинках колгоспників поселилися 3478 осіб, у будинках сілрад і колгоспів – 2459, на приватних квартирах колгоспників – 979 [24, арк. 12]. За браком житла переселенців поселяли на квартири місцевих колгоспників на невизначений час. Надзвичайна скупченість людей, змушених жити по дві сім'ї в невеликих кімнатах, викликала загальне роздратування, сварки, взаємні звинувачення, плач. Розгнівані господарі викрикували: „Якого чорта ви сюди приїхали, самим їсти нема чого”, „Ми без вас обійдемося”, образливо називали „поляками”, виганяли з квартир, мотивуючи, що брали їх тимчасово, вимагали по 100-200 крб. оплати грошима чи продуктами [25, арк. 36; 37, арк. 54, 85 зв.]. На жаль, деякі голови колгоспів показували негативні

зразки поведінки, ображали переселенців у присутності колгоспників. Постійна залежність від господарів хати і двору надзвичайно пригнічувала переселених. Їм не дозволяли будувати у винайманих кімнатах печі для приготування їжі й випічки хліба [25, арк. 37]. Не давали використовувати комори, сараї та інші господарські приміщення, в яких переселенці могли б тримати зерно та овочі, адже господарських приміщень також не вистачало.

Евакуйовані як могли підтримували один одного. Наприклад, у колгоспі ім. Енгельса 7 членів сімей Берили і Сокольських, що проживали в кімнаті площею 10 м<sup>2</sup>, змушені були ночувати по черзі на вулиці [17, арк. 33]. У таких же умовах проживали у колгоспі „Ленінський шлях” 10 чоловік, членів сімей Патинк, Вашук, Тородайко, які переобладнали кухню під житлову кімнату [25, арк. 35]. Не додавала оптимізму переселенцям байдужість місцевих партійних і господарських керівників у вирішенні їх житлових проблем. У порушення розпорядження РНК України їх розселяли по багатьом колгоспам. На базі колишніх німецьких колоній був організований лише один колгосп із переселенців (для порівняння, в Миколаївській області – 15). Часто будинки, в яких повинні були розселити переселенців, керівники районів, голови сільрад або колгоспів передавали іншим особам та організаціям. Так, секретар Михайлівського райкому партії Дудник та голова райвиконкому Олексієнко „розбазарювали” та присвоювали їх собі [26, арк. 25; 9, арк. 79]. У той же час багато хто з переселених зовсім не мав житла. Наприклад, у колгоспі „Ленінський шлях” Чернігівського району 47 сімей переселенців розмістилися під відкритим небом – „у руїнах” [25, арк. 35]. Такі випадки були непоодинокі.

Переселенці змушені були зимувати та навіть народжувати в напівзгорілих і зруйнованих будинках, у підвалах, конюшнях. У колгоспі „Ленінський шлях” 11 членів сімей Грачеч, Денисюк і Сисюк жили у підвалі без дверей, площею 25 м<sup>2</sup>. Тут же було складено їх майно, а Є.І. Денисюк народила без будь-якої медичної допомоги дитину [25, арк. 35]. Звичним явищем стали захворювання, пов’язані з переохолодженням та брудом, – запалення легенів, малярія, короста, шлункові розлади, алергія. В одному із колгоспів у переселенців через вживання солоної води за відсутності артезіанського колодязя розпухли обличчя й тіло [27, арк. 13]. Жахливі антисанітарні умови, в яких перебували переселенці колгоспу імені Енгельса Чернігівського району, приголомшили перевіряючих від ЦК КП(б)У та РНК УРСР. Вони записали у довідці перевірки, що: „15 сімей (із 41) не мають житла, живуть виключно у важких умовах – 10 сімей живуть у коморі без вікон і дверей, сплять по 4 чоловіки на одному ліжку. Кілька сімей живуть у коридорі клубу. Велика скученість, на площі 24 м<sup>2</sup> розмістилися 6 сімей (30 осіб). Багато переселенців хворіють. Люди не роздягаються і не миються. Бані немає” [25, арк. 36].

Отже, агітаційні обіцянки на початку переселення розвіяли реальності життя. Спогади про полишені власні будинки не давали спокою. Харчова незабезпеченість, дефіцит товарів першої необхідності, сараїв для худоби, затримка з розрахунками за полишені у Польщі будинки і майно лише доповнювали загальну картину митарства людей, які опинилися тут під тиском обставин.

З весни 1945 р., коли по Надсянню прокотилася хвиля збройних протистоянь польських та українських підпільних угруповань, про добровільне переселення взагалі не йшлося. На збори відводили 2 години, брати з собою дозволяли не більше, ніж „в руки візьмеш”, підганяли „студебекери”, а людей гнали пішки за підводами, на яких розміщувалися речі, діти, літні та хворі.

На нових місцях поселення житла катастрофічно не вистачало. Відповідальність за облаштування українського населення з Польщі була покладена на сільради, які й самі потребували допомоги. Для ремонту і будівництва бракувало коштів, будматеріалів, транспорту, кваліфікованої робочої сили. Частина переселенців будувалася самостійно без допомоги колгоспів і районних організацій у вільний від роботи час. Новоспороди, як правило, були примітивним тимчасовим житлом з лози, глини, очерету, рідше цегли та дерева. Тільки в деяких колгоспах були створені будівельні бригади [27, арк. 3–4]. Проте тут також допускалися перегини. Голова колгоспу імені Сталіна Мелітопольського району Фурманов створив бригаду з переселенців для того, щоб вони виготовили для своїх будинків 14000 цегли, а потім використав її при будівництві колгоспної вівчарні [27, арк. 5]. У колгоспі „Ленінський шлях” бригада будівельників збудувала будинки для себе, а не для переселенців [25, арк. 62].

Багато переселених не могли отримати будинків через відсутність достовірних документів, які б засвідчили, що вони залишили в Польщі будівлі. Деякі з них передали їх близьким родичам, інші втратили акти-квитанції під час переїзду або вони були неохайно оформлені, мали виправлення та неповні записи. Уточнення займало багато часу. Тому дехто з переселених купив будинки за свої кошти, але розрахунки з ними не були проведені [27, арк. 9]. Не додавало впевненості переселеним і зволікання керівництва колгоспів з оформленням документів на будинки. Житлова проблема виявилася найбільш гострою.

Другою не менш важливою проблемою для переселених була соціальна адаптація. Взаємовідносини між керівниками колективних господарств, місцевим населенням і переселенцями складалися по-різному. Це залежало від людських якостей особистості та

компетентності керівників. Серед голів колгоспів були такі, які виконували вказівки зверху щодо теплового прийому евакуйованих лише для того, щоб у звітності мати великий відсоток прийнятих до колгоспів нових членів та швидше усупільнити їх майно. Але були й такі, які щиро намагалися якомога краще прийняти їх, допомогти на перших порах і закріпити у своїх колгоспах. Вони ретельно готувалися до прийому українців, що прибували з Польщі, проводили мітинги-зустрічі, збори, вечори знайомств, швидко перевозили зі станцій до сіл, організовували лазні та опалення будинків напередодні в'їзду нових господарів, годували зголоднілих і стомлених дорогою людей, розповідали про свої колгоспи, відповідали на питання, запрошували на проведення бесід відповідальних осіб. Привітно зустріли 11 січня 1945 р. колгоспники Чернігівського району 144 українські сім'ї з Польщі. Приїхали на станцію своїми коровами, дружньо розвантажили вагони, поклали речі на свої підводи. У колгоспі ім. Тельмана господиня вітала їх хлібом та сіллю [27, арк. 85]. Колгосп „Червона поляна” організував вечерю. Більшість переселенців, розчулившись від такого прийому, схвилювано говорили, що: „Приїхали до своїх людей, почувають себе тепер спокійно, в безпеці від всіляких знущань на майбутнє” [18, арк. 85]. Уважне ставлення до них сприяло прояву найкращих людських якостей. На всю Україну прославили Запорізьку область переселенці, які внесли свої заощадження в фонд Червоної Армії для придбання нового літака [2, с. 113].

Теплий прийом переселенців на місцях заохочував їх до вступу в колгосп. На 15 жовтня 1945 р. в колгоспи вступили 6949 сімей, – 84% від усіх прибулих [28, арк. 56]. За існуючими правилами вступу до колгоспу претенденти передавали своє майно у спільне користування. Його належало оцінити та внести відповідні записи у спеціальні акти. Та саме тут крилися можливості для зловживань. „У колгоспах іде погоня за усупільнення коней, корів і сільгоспінвентарю, а не за оформлення прийому в члени колгоспу людей. Голови колгоспів взяли курс на те, що переселенці так чи інакше втечуть, а коні, підводи й інше залишаться у колгоспі”, – зазначалося в інформаційній довідці Запорізького обкому КП(б)У на ім'я М.С. Хрущова [27, арк. 8]. Дізнавшись про це, багато переселенців відмовилися усупільнювати своїх коней та інвентар і зайняли позицію очікування. Не знаючи, як вплинути на них, голова колгоспу „Рекорд” заявив: „Не хочете до колгоспу вступати, збираєтесь в Польщу, марно. Незабаром і в Польщі будуть колгоспи” [27, арк. 28]. Така „відвертість” та неухвалене ставлення до переселенців, як правило, дорого обходилася службовцям. У 1945 р. в області було знято з роботи і засуджено 18 голів колгоспів [29, арк. 58].

Намагаючись швидко залучити переселенців до колгоспів, їхні керівники не роз'яснювали новачкам умови передачі до колгоспу худоби та інвентарю, проявляли особливу недбалість до зданої худоби: перенапружували роботою коней, використовували на польових роботах корів, не дозволяли годувати худобу з кормів колгоспу [27, арк. 7]. Були випадки, коли переселенці хотіли забрати свою худобу, через те що вважали, що надали її тимчасово, чи то надавали її тимчасово, але їм не повертали її у визначений термін, не давали її навіть для перевезення вантажу. Такі дії місцевої влади негативно позначалися на моральному настрої переселенців, не сприяли формуванню позитивного враження про колективне життя.

Між тим, звиклі до праці селяни чесно і добросовісно працювали в досить незвичній для себе степовій зоні. Навіть ті, хто не вступив до колгоспу, допомагали в польових роботах, використовуючи своїх коней. Переселенські родини показували приклади надзвичайної працьовитості і трудової дисципліни. У 1945 р. у колгоспі „Пролетарський борець” Василівського району значно перевищили виконання норм сільськогосподарських робіт Цимбал (при денній нормі 300 снопів за 4 дні зв'язала 3100), Мазанов та Лихвейко (при денній нормі 0,30 га протягом 18 днів скошували по 1,1-1,3 га) [25, арк. 43]. Приклади великої кількості вироблених трудовнів переселенцями були у всіх районах. Наприклад, у 1945 р. у Василівському районі 185 сімей переселенців виробили 46974 трудовні, у середньому на одну сім'ю 254 трудовні, у Ново-Керменчинському 733 сім'ї виробили 187 498 трудовнів – 256 трудовнів на одну сім'ю та на одного працездатного 139 трудовнів [25, арк. 44]. Але завзятість переселенців у роботі засуджували місцеві колгоспники, у приватних бесідах висловлювали своє невдоволення, говорячи їм, що вони також добре працювали раніше, а на трудовні все одно мало отримували.

Вищі органи влади навпаки вимагали від голів колгоспів, щоб вони заохочували переселенців до звитяжної праці. Кращих колгоспників з числа переселенців преміювали, просуvalи на керівні посади, у тому числі заступниками голови колгоспу, бригадирами, ланковими, експедиторами, трактористами тощо. На той час остання професія була дуже престижною у селах. Серед переселенців було й багато гарних спеціалістів з кваліфікацією ковалів, теслярів, столярів, пиляльщиків, пічників, каменярів [18, арк. 43]. Проте, більшість працездатних, енергійних та розумних колгоспників з числа переселенців „не помічалися.” Молоді проблематично було вступити до комсомолу чи здобути спеціальність. Так, голова колгоспу „Червона зірка” не дозволив їхати на курси водіїв переселенцю Степану Брилю, хоча він проявив себе дуже старанним

працівником, виробив 200 трудоднів [28, арк. 137]. Деякі, з цієї ж причини, не могли отримати роботу за здобутою раніше спеціальністю [28, арк. 97]. Тільки з часом штучні психологічні бар'єри комунікації у відносинах між місцевими мешканцями і переселенцями були зняті. Звичайно були і факти непоганого влаштування переселенців та перевірки відмічали багато недоліків, які провокували активний зворотній міграційний рух переселенців з області.

Напруга та невдоволення своїм становищем у середовищі українців, переселених з Польщі, не спадала. Однією з найпоширеніших форм протесту був масовий самовільний виїзд переселенців у зворотному напрямку. Оскільки кордон був закритий, вони перебиралися на західну Україну, щоб швидше отримати житло і бути ближче до рідної сторони. 20 вересня 1945 р. у колгоспі ім. Пушкіна Токмакського району одночасно заявили про виїзд 28 сімей переселенців. Вони припинили працювати, забрали своїх коней та підводи.

Самочинний масовий виїзд переселенців з південних областей України змусив РНК УРСР і ЦК КП(б)У видати 5 листопада 1945 рр. запізнілу постанову "Про невідкладні заходи по господарському влаштуванню і роботі серед українського населення, яке прибуло на територію УРСР". Між переселенцями пішли такі розмови: „Весь світ знає, що ми голодуємо, а СРСР не можна втрачати свій авторитет перед іншими державами. Тому Уряд СРСР і взявся за покращення нашого життя” [27, арк. 18]. Постановою передбачалося позачергове будівництво у I півріччі 1946 рр. 35 531 нових будинків для переселенців [2, с. 104]. Запорізька область була однією з небагатьох, що розпочала будівництво, але виконала його всього на 0,2 відсотка. За планом передбачалося звести 6756 будинків, розпочали будівництво 155, збудували 78 [2, с. 104]. На кінець року ситуація значно покращилася. Всього у 1946 р. було відновлено 535 будинків для переселенців, відремонтовано будинків і квартир – 350. 1637 сімей із 2863 проживали в окремих відремонтованих будинках, на квартирах у колгоспників – 1026 сімей. Було розпочато будівництво 738 будинків [29, арк. 52].

Багато переселених взяли державні кредити на облаштування та будівництво, однак так і не змогли скористатися ними через брак будматеріалів. На 1 травня 1946 р. із 140 мільйонів карбованців виділених кредитів вони використали всього 47,8% від всієї суми [2, с. 104]. Не рідко у цьому було винне місцеве керівництво, яке не роз'яснювало людям можливості кредитування, не допомагало в оформленні відповідних документів малограмотним, перенаправляло відведені для них матеріали на потреби колгоспів і т.д. Так, у Верхньо-Криничанській сільраді Василівського району із 39 господарств жодне не отримало кредитів і тільки прибуття перевіряючого допомогло їх отримати та використати за призначенням.

Важким було і матеріально-побутове повсякденне життя. Частина "евакуйованих", втративши господарство через військові дії, грабунки, дорожні негаразди та потрапивши в незнайому місцевість, перебувала у надзвичайно скрутному становищі, потребувала матеріальної і фінансової допомоги. Наприклад, в одному колгоспі під час перевірки було зафіксовано, що в 16 сім'ях (68 осіб) майже немає взуття та одягу. "Та, що є, зношена настільки, що не підлягає жодній реставрації" [18, арк. 69]. Уряд виділив значну, як на той час, суму – 20 мільйонів карбованців для надання безповоротної допомоги переселеним, але на всіх її ледве вистачало. Область надала безповоротну допомогу на суму 1828300 крб. 2033 переселенським сім'ям. Довгострокові кредити на суму 488 тис. крб. отримали тільки 122 сім'ї [18, арк. 52]. Інколи гроші затримували на місцях, використовували не за призначенням.

Не краще було і з видачею товарів першої необхідності. Сіль, сірники, керосин лежали на складах, своєчасно не відпускалися громадянам. У Ново-Керменському, Ново-Василівському, Червоноармійському та Якимівському районах, незважаючи на виділені кошти, взагалі не видали переселеним товарів, інші обмежилися видачею сірників, солі і керосину [18, арк. 79]. Варто зазначити, що не всі голови колгоспів проявляли байдужість. Хоча корінні селяни також потерпали від нестатків, вони ділилися з переселеними борошном, овочами. Ті, хто не мав корів, отримали безкоштовно 700 телят. Щоправда, корова була не лише годувальницею, обов'язковою була поставка продукції тваринництва. Незважаючи на це, багатодітні сім'ї голодували. Облік багатодітних матерів проводився не своєчасно.

Розрахунки за здану картоплю та сіно-солому, за засіяні поля озимини, худобу та зерно на потреби держави і Червоної армії в обмін на акти-накладні затягувалися. За умовами Угоди їм повинні були видати все це і в тій же кількості на місцях вселення. Але, на жаль, повертати своє людям було не просто. Наприклад, голови колгоспів імені Калініна, Сталіна і Енгельса та інших вдалися до ошуканства і без того постраждалих людей. Вони зібрали у переселенців акти-накладні, отримали за них від заготівельних організацій наркомату зерно, а потім використали на потреби колгоспу чи здали під виглядом натуральних поставок державі [2, с. 109].

Низький рівень оплати праці в колгоспах не покращував життя селян. Колгоспники отримали на трудодень у середньому 200 г зерна. На зборах у колгоспі „Червоне козацтво” переселенка М. Лах зауважила: „....Працювала все літо на птахофермі, а отримала тільки 24 кг зерна. Я ні на

кого не ображаюся, мені в колгоспі не погано, але боюся, що колгосп мене на зиму залишить без хліба” [27, арк. 11]. Багато колгоспників скаржилися на те, що їм навіть не говорили, скільки вони виробили трудовнів.

Обдурювання та свавілля щодо переселених з боку наділених владою осіб було досить поширеним явищем. Так, голова колгоспу “Ленінський шлях” Заприкутенко відібрав для покрівлі власного будинку 600 штук черепиці, зібраної переселенцем Гайдою на згарищі. І хоча райвиконком розглянув скаргу і зобов’язав винуватця інциденту повернути черепицю, він не виконав постанови [25, арк. 42]. Не краще проявило себе і правління колгоспу ім. Сталіна, яке “позичило” у 8 приїжджих українських сімей 2919 крб. і 1231 кг зерна та не повернуло борг [25, арк. 42]. Не дивно, що деякі переселенці „падали в ноги” уповноваженому обкому партії Бочарову з проханням вивезти їх звідси в будь-яке інше місце.

Переселенці не закріплювалися на місцях. Безправ’я, житлова невлаштованість, загроза голоду штовхали їх на пошук шляхів виходу з ситуації. Деякі з них офіційно запитували дозвіл на виїзд, мотивуючи потребами з’єднання сім’ї, погіршенням здоров’я, невідповідністю клімату тощо. З дозволу виїхали 183 родини [29, арк. 57]. Однак набрав обертів самовільний виїзд у „невідомому” напрямку. Переважна більшість з них все ж виїжджала у західні області України. З 8574 українських родин, які прибули з Польщі у Запорізьку область, протягом 1945 р. – 1 жовтня 1946 р. вибуло самостійно 5528 сімей, з них у західні області – 5711 [29, арк. 57]. Там звільнялося житло після репатріації поляків й депортації родин членів ОУН-УПА до Сибіру. Суцільної колективізації ще не було проведено. Адміністративно-силовий тиск на селян посилювався. 26 листопада 1946 р. уряд видав постанову “Про припинення самовільних переїздів з південних областей евакуйованих українців з Польщі”. Звичайно, легше було прив’язати їх до місць поселень постановою, ніж забезпечити нормальний рівень життя або дозволити самостійно його покращувати. Для налагодження організаційної роботи і встановлення постійного контролю за господарсько-побутовим влаштуванням переселенців та усуненням причин їх самовільного руху райради і райвиконкоми закріпили за кожним населеним пунктом, де проживали переселенці, відповідальних радянських і партійних працівників [29, арк. 51]. Внаслідок прийнятих заходів рух населення пішов на спад.

Насамкінець зазначимо, що труднощі, які випали на долю лемків, брутально виселених з рідних домів у незнайомі місця в час суцільної руйнації, мали об’єктивні та суб’єктивні причини. Зневажливе ставлення до них на місцях вселення було закладено у самій природі радянської політичної системи (людина зі своїми життєвими потребами стояла на другорядному плані). У повоєнні роки погляди влади переважно були спрямовані на прискорене відновлення важкої промисловості, будівельної галузі, сільського господарства будь-якою ціною. Роздуті плани, гігантські проекти, змагання “з Заходом” надзвичайно виснажували людські і матеріальні ресурси. Довгі роки радянські люди відчували дефіцит житла, транспорту, одягу, продуктів тощо. Українські переселенці з Польщі не були винятком. Гасло “рівності” обмежувало їх права отримати більше, ніж місцеві мешканці. Роз’яснювати громадськості, що переселенці втратили нажиті важкою працею статки кількох поколінь з вини держави і мали право на першочергову підтримку було не прийнятне для монополістичного державно-партійного її керівництва. Життя селян України дійсно суттєво відрізнялося від життя громадян європейських держав. Усі недоліки пояснювалися, зазвичай, труднощами воєнного часу.

Попри все, частина з тих, хто пройшов через важкі випробування, залишилися в області та не виїхали в перші роки після переселення (станом на 1 жовтня 1946 р. їх було 2863 сім’ї) [29, арк. 51] або повернулися із західних областей на Запорізьку землю в кінці 40-х – на початку 50-х років, а з часом прийняли її як рідну. Депортовані з Польщі лемки пронесли через все життя тугу за батьківським краєм. До сьогодні у багатьох мешканців південно-східних областей України не зник синдром „переселенця”. Вони неохоче йдуть на контакт, якщо їм нагадують про це. Нині українці, які змушені були переселитися з Польщі у повоєнні роки, щасливі тим, що можуть жити на землі своїх дітей та онуків.

Зазначена наукова проблема – лише один із аспектів повоєнного періоду вітчизняної історії – найбільш загадкового, навіть для вчених, які спеціалізуються на проблемах ХХ століття. Вона вимагає подальшого дослідження та висвітлення.

### Джерела та література

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1996, 1998, 2002.
2. Буцко О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997.
3. Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994.
4. Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернівці, 2003.

5. Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках (на матеріалах західних областей України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2007.
6. Бондар В., Величко О. Українські переселенці з Польщі на теренах Запорізької області (оригінальні документи з фондів Держархіву Запорізької області) // Архіви України. – 2005. – № 4.
7. Пронь Т.М. Українсько-польське переселення на Півдні України у 1944–1946 роках: історіографічний та джерелознавчий аспекти // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон, 2004. – Вип. 16.
8. Пронь Т.М. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944–1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К., 2005. – Вип. 9.
9. Советский Союз – Народная Польша. 1944–1974. Документы и материалы. – М., 1974.
10. Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945–1957). – К., 1959.
11. Бухало Г. Українська Повстанська Армія на Закерзонні // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядн. Юрій Сливка. – Львів, 1998.
12. Сергійчук В. З історії українців Холмщини й Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. (В. Борисенко, Г. Вишневська, Ю. Гаврилюк та ін. – К., 1997).
13. Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”)...
14. Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини / Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”)...
15. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1996. – Т. 1: 1939–1945 рр.
16. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944–1961 рр. – К., 1963.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366.
18. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1216.
19. Шот М. Дзвони лемківської туги // [http://www.ethnos.lemky.com/2005/05/11/dzvony\\_lemkivskoi\\_tygu.html](http://www.ethnos.lemky.com/2005/05/11/dzvony_lemkivskoi_tygu.html)
20. Шот М. Розп'ята земля // [http://www.ethnos.lemky.com/2004/09/30/rozpyana\\_zemlya.html](http://www.ethnos.lemky.com/2004/09/30/rozpyana_zemlya.html)
21. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Упорядн. Ю. Сливка... – Т. 1.
22. ДАЗО. – Ф. П-182. – Оп. 4. – Спр. 62.
23. ДАЗО. – Ф. Р-3755. – Оп. 2. – Спр. 8.
24. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 916.
25. ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1213.
26. ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 127.
27. ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1168.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1472.
29. ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 244.

### Summary

In the article one of scantily explored aspects of post-war history of Ukraine and Poland is presented – „evacuation” of the Ukrainian population from territory, which finally stepped back to Poland in 1945. Attention applies on the feature of conclusion of Ukrainian-Poland Treaty on September, 9 in 1944, certain role of the Zaporozhia area in its realization, post-war difficulties and modern position of former migrants are reflected from Poland.

**О. Ф. Штейнле**

## КЕРІВНИКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ В НОМЕНКЛАТУРНІЙ ЕЛІТІ УРСР (1943–1953 РР.)

Запорізький край відігравав і продовжує відігравати велику роль у житті як радянської, так і сучасної України. Потужний промисловий комплекс Запоріжжя, сприятливі умови для розвитку сільського господарства, значна кількість населення робили область достатньо вагомою фігурою в суспільному житті республіки. У перші повоєнні роки, коли в УРСР відновлювали зруйноване війною господарство, Запорізький промисловий комплекс привертав пильну увагу радянського керівництва. Назви Дніпрогес та “Запоріжсталь” не сходили зі шпальт як республіканських, так і загальносоюзних газет.

Керівники Запорізької області також відігравали помітну роль в суспільному житті повоєнної України. Ключові посади в обласній ієрархії займали і досить відомі в УРСР та СРСР політичні